

ПЕРШЕ ВІДРОДЖЕННЯ (1580 1610)

Реформаційні імпульси. «Се річ тепер абсолютно певна, що реформаційний рух аж до середини XVI віку має походження німецьке Поширюваний з королевецького (кенігсберзького) осередку, він тільки частинно охопив великопольську шляхту, міщанство польських земель, нарешті мазурських, кашубських і шлезьких селян, що жили поза границями Польської держави Не міг тому набрати характеру національного руху, коли кальвінізм та аріанство взяли рішучу гору серед малопольської та литовської шляхти».

Так пише в останній книзі один з кращих знавців польського реформаційного руху проф. Тадей Грабовські¹. Сими словами він хоче сказати, що до середини XVI в реформація в Польщі не стала явищем домашнім, ендемічним,— не здобула собі власних підстав, не стала фактором тутешнього життя, а зоставалась занесеним з Німеччини нововірством, що мало своїх прихильників між німецьким міщанством, а відокремлених adeptів між духовенством і шляхетською інтелігенцією, захопленою новою європейською культурою, повіями гуманізму, студіями Еразма (що мав тут чимало своїх прихильників) — або ворожнечею до римської курії, до єпископату і т. д

Розуміється, поширення лютеранства між німецьким, або півнімецьким міщанством Польщі, хоч мало займало польських дослідників, для нас цікаве дуже².

¹ Literatura luterska, с 10

² Історія реформації в Польщі взагалі була довго занедбана,— хоча старі реформаційні діячі XVI—XVIII в полишили доволі багату історичну літературу, що висвітлювала історію їх конфесії (II огляд дає книга *Karl Volker Der Protestantismus in Polen auf Grund der einheimischen Geschichtsforschung* Leipzig, 1910) Новіші верстви польської інтелігенції, письменники і дослідники XVIII і XIX в свідомо і несвідомо стояли під впливами католицької реакції, що, зломивши в XVII в до решти реформаційний рух, навчила польську інтелігенцію дивитись на католицьку церкву як на єдину певну підставу польського національного життя, а на реформацію,

Перша стадія поширення реформації, 1520—30-і рр., се, можна сказати, міщансько-лютерська стадія. З двох боків, від півночі й заходу, від Шлезьку і Пруссії,— ся хвиля прикотилася до Польщі, набрала дуже інтересних прикмет класового, дрібноміщанського руху, і, правдоподібно, не зосталася без деякого відгомону і серед нашого міщанства,— що якраз виступало з різними своїми класовими домаганнями (вище), тільки, на жаль, на се досі мало звертано уваги!

живу і творчу, як на сумне збочення з правої дороги, незвичайно шкідливе з політичного й національного становища (основоположником такої ідеології вважають Оріховського, а довершив її й освятив для пізніших поколінь Скарга, апофеозований потім як взірце католика-патріота — про освітлення діяльності обох діячів будемо мати нагоду говорити ще далі) Ся ідеологія впливала навіть на чисто наукові інтереси і напрям дослідів Найбільш живі і цікаві епізоди й постаті світлої, творчої доби польської історії були укриті мовчанкою й забуттям, тим часом як творці реакції славились і розмальовувались як найкращі представники свого часу Одним з найбільш характеристичних проявів сеї тенденції була монографія про Скаргу Маєв Дзедушицького (потомка українського роду, а єзуїтського вихованця) під псевдонімом М Рихицького «Piotr Skarga i jego wiek» (1 вид 1850, друге 1869) — велика двотомова праця, в котрій дана була і загальна характеристика реформаційного руху, дуже неприхильна Ще яскравішим відгомонам сеї традиційної точки погляду була книга дуже впливового свого часу і популярного краківського професора-історика Юзефа Шуйського, *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, 1881 р.,— серія публічних лекцій, з становища безоглядно католицького, ворожого і відродженню, і реформації, котру він трактував як продукт відродження Доволі талановито написана, ся книга мала чималий успіх як остання безоглядна проба обстояти стару точку погляду

Але реакція їй уже дозривала тим часом

Перша проба зломити традиційний погляд на реформацію, як тепер недавно стало відомо, піднята була ще на початку XIX в з нагоди книги Шарля Вільєра про лютерову реформу (1804) — де була підчеркнена нездатність Польщі прийняти сю реформу З ініціативи Ад Чорторійського-Старшого варшавське наукове товариство розписало тоді конкурс на тему впливу реформації на політичне і культурне життя Польщі, і на сей конкурс (1806 р) подав невеличку дисертацію Ігн Потоцький, доводячи живітворні впливи реформації на культурне і політичне життя Польщі Але голова товариства, бувший єзуїт Альбертранді гостро скритикував дисертацію і не допустив її до публікації вона зосталась незвісною і тепер тільки публікував її Ст Кот разом з відомостями про весь сей маловідомий епізод (*Reformacja w Polsce*, 1922) Так першою реабілітацією реформації стала аж тридцять літ пізніш праця польського емігранта гр Валерія Красинського (свояка звісного поета) Представник одної з тих нечисленних польських аристократичних фамільй, що зостались вірними реформі (род 1795, пом 1855), він перейнятий був бажанням послужити піднесенню польської культури, занявся масовим видавництвом польської книги, але, викинений за кордон ліквідацією повстання 1831 р, звернувся до історичних занять, і їх результатом був двотомовий начерк історії реформації в Польщі, опублікований в 1838—40 рр англійською мовою «Historical sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland» Написана з різко протестантського, протиезуїтського, ліберального становища (одним з непростимих гріхів старих протестантів автор уважає, що вони не подбали про визволення селянства), ся праця здобула широкий розголос за кордоном, була

На Шлезьку швидкий розвій протестантства толковано симпатіями до реформи вроцлавського єпископа Яна Турія, чи Турона (із згаданої вище фамілії, що підтримувала краківське друкарство). 1521 р. у Вроцлаві прийшло до масових розрухів: міщанство нападає на костели і монастирі та силоміць повертає їх на лютеранські доми молитви. Це характерніший характер має лютеранський рух у Пруссії. Уже від р. 1518 починається тут лютеранська проповідь; з наказу кор. Жигимонта проповідників арештують, виганяють,— але

переложена на німецьку й французьку мову й стала підставою для всіх, хто писав про польську реформацію не з католицького становища. Але в самій Польщі вона лишилась малопопулярною, і тільки в 1900-х р. вийшов її польський переклад, заходом варшавського пастора Бурше, з додатками Г. Мерцинга п з «Zarys dziejow powstania i upadku reformacji w Polsce», в 3-х книгах (I і II, 1—2), 1903, 1904, 1905

Паралельно з сим доволі вдатним, хоч дуже загально зробленим оглядом, стали в тих же 1830-х роках виходити праці Юзефа Лукашевича, бібліотекаря бібл. Рачинських у Познані, слабі з літературного боку, але переважені документальним матеріалом з історії реформації. *Wiadomość historyczna o dyssydentach w m. Poznaniu w XVI i XVII w.*, 1832, *O kościołach braci czeskich w dawnej Wielkiej Polsce*, 1835, *Dzieje kościołow wyznania helweckiego na Litwie*, I—II, 1841—3, *Dzieje kościołow wyznania helweckiego w dawnej Małej Polsce*, 1853. Відмінно від Красинського Лукашевич не входить в оцінку обох супротивних течій, і пізніше, боронячися від закидів католицької критики, заявляв, що студював реформаційний рух без яких-небудь спеціальних симпатій до нього, і навіть готов вважати його в своїх наслідках для Польщі шкідливим,— але стримувався від якого-небудь одностороннього препарування матеріалу. Тому його праці на довгий час zostались підставою для об'єктивного освітлення реформаційного руху.

Спеціально висунув Лукашевич у своїй історії шкільництва (*Hystoria szkół w Koronie i w. x. Litewskiem*, 1849—50) великі заслуги євангеліки на сим полі. Ще більше вплинули на вироблення більш уважного і симпатичного становища до їх культурної роботи праці з історії польського письменства, що вийшли в сім же часі *M. Wiszniewski* *Historia literatury polskiej*, 1840—1857, *W Maciejowku* *Pismennictwo polskie*, 1851,— вони підносили величезне значення реформаційного руху на літературній арені. Все се приготувало більш об'єктивний, науковий і дослід його — але такий дослід почався властиво тільки від 1870-х рр. працює краківського професора Вінцентія Закшевського (*Zakrzewski*) — *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce (1520—1572)*, 1870. Продовженням послужила його друга книга: *Pro uścieczce Henryka*, 1878. Інший краківський професор Мих. Бобжинський в своїм курсі історії Польщі (*Dzieje Polski w zarysie*), що мав величезний вплив на розвій польської історіографії, дуже рішуче зажадав тоді ж місяця для реформації в загальній перспективі польської історії і дав їй досить місяця в своїм курсі (перше видання 1879 року). Оба вони, Закшевський і Бобжинський, трактували реформаційний рух з становища політичного як фактор і вияв політичного польського життя XVI в., зовсім полишаючи на боці теологічну і полемічну сторону. Тим не менше сі проби трактувати реформаційний рух об'єктивно викликали різку відправу з католицького табору. Не говорячи про різні полемічні статті, певного роду відповіддю були згадані публичні відчити Шуйського, видані потім окремо, вищеназваною книгою. А краківський ксьондз Юліян Буковський заходився дати наукову історію реформації з традиційного католицького становища, і в рр. 1883—6 вийшли два перші томи його праці «*Dzieje reformacji w Polsce od wejścia jej do Polski aż do jej upadku*». В них ся історія була доведена до 1559 року.

проповідь іде далі, завдяки прихильності міщанства. Гданська міська рада не пристала до нової віри, як у Вроцлаві, а силкувалася боротись, згідно з наказом короля. Тоді на поч. 1525 р. вибухло повстання, звернене проти самої ради: її членів змушено дати заяву на письмі, котрою вони признавали себе винними в усім, що сталося в місті Проголошено нову віру, а католицькі обряди і богослужіння скасовано; церковні маєтки секуляризовано й передано громаді, монастирські будинки обернено на шпиталі й школи. До короля

Слаба з наукового погляду, написана з вузькокатолицького становища, вона одначе принесла велику силу цінного актового матеріалу, особливо з краківських архивів, так що приходилось пожалувати, що продовження ся праця не знайшла

Паралельно з'явилося також кілька цінних публікацій на російській мові *П. Жуковича* «Кардиналь Гозій и польская церковь его времени» 1882, *Ор Левицького* «Социанство въ Польшѣ и Юго-Западной Руси», 1882 (Кіевская Старина), *Н Любовича* «Исторія реформаціи въ Польшѣ. Кальвинисти и антитринитарии», 1883, *його ж* «Начало католической реакци и уладокъ реформаціи в Польшѣ», 1890 Все се були цінні праці, які ставили на твердий ґрунт історію реформаці в землях Польщі-Литви, але повного, вичерпуючого курсу її не було, ані не приходило до видання конце потрібно-го систематичного корпусу матеріалів для неї

Про се заговорилось серйозно аж з нагоди 400-літньої річниці народин Миколая Рея (1504), першого польського національного письменника і разом — промотора польської реформаці Святкування його пам'яті, підняте з ініціативи Краківської академії як свято польського письменства, було актом помирнення польського громадянства з реформацією, за котрою була признана велика національна заслуга — розбудження культурного руху і покликання до життя літератури на народній мові Ювілейні промови й видання, випущені з приводу сих роковин, принесли не тільки цінні студії про Рея та його добу, але й поставили різні дезидерати у швейкзанім напрямі: видання актів синодів, протестантської літератури, співаників тощо Але значніший рух від сього часу пішов тільки в літературнім напрямі виясненню, що дала реформація польській літературі? От важніші монографи і видання, які з'явилися від 1890-х років

I Korzeniowski Orichoviana Opera inedita et epistolae S Orzechowski, 1891

T. Wierzbowski Jakob Uchański arcybiskup gmezneński (1502—1582), 1895, з додатком цінного збірника матеріалів п з Uchansciana

B Dembiński Rzym i Europa przed rozpoczęciem trzeciego okresu Soboru Trydenckiego (Rozpr. Ak Um 27), *його ж* Sprawa soboru narodowego w dawnej Polsce w. w XVI, 1913

I Bidlo Jednota bratska v prvnm vyhnanstvi, 1900, 1903, 1909

W Sobieski Nienawisć wyznantowa tłumów za rządów Zygmunta III, 1902.

S Kossowski Chr Hegendorfinus in der Akademie zu Posen, 1903 (польське видання 1905)

A. Bruckner Mikołaj Rej, 1905, *його ж* Różnowiercy Polscy. Szkice obyczajowe i literackie, 1905

Ks J. Warmiński Andrzej Samuel i Jan Seklucjan, 1906

T. Grabowski Literatura ariańska w Polsce, 1908, *його ж* Literatura kalwińska w Polsce, 1910, *його ж* Piotr Skarga na tle literatury religijnej w Polsce w XVI, 1913, *його ж* Literatura luterska w Polsce 1530—1630, 1920

O Halecki Zgoda Sandomierska, 1914

St. Kot Andrzej Frycz Modrzewski, 1919

вислано посольство, щоб оправдати всі ці події, але стара рада також вихала перед нього з своїми жалями. Жигимонт ршив укарати ворохібників, так щоб й іншим не було охоти йти їх слідами, тим більше що подібні рухи стались і в інших містах: в Ельбінзі теж скасовано стару раду, розграбовано церковні доми і церкви. Рух здавався взагалі настільки небезпечним, що навіть і Альбрехт, герцог пруський, що сам завів у своїх володіннях реформу¹, з повною готовістю взяв участь у заходах на бунтівників. реформа і з його погляду ніяк не повинна була обернутися в політичний бунт. Але щоб не довести до ширшого повстання, поведено справу можливо оглядно. Сам король прибув з панами до Гданська; місто затоплено різними двірськими дружинами перше, ніж поставити ультиматум міщанству. Серед самої нової ради знайшлись елементи непевні. Громада піддалась — але тим не менше всі провідники були тяжко покарані: п'ятнадцять визначніших стято, інших засуджено на вигнання. Така розправа зробила враження: пруські міста покорились королівським розпорядженням. Але лютеранська реформа затрималась.

Загальний начерк історії реформації в Польщі й Литві до р 1570 з протестантського становища видав пастор *Th Wotschke* *Geschichte der Reformation in Polen, Leipzig, 1911* (без наукової вартості) (Зовсім коротенький огляд, скільки знаю — найновіший). *Reformacja w Polsce*, napisał K Chodynicki, Warszawa 1922 (Bibl Skladnicy)

З 1921 р почав виходити у Варшаві спеціальний орган, присвячений історії реформації в Польщі. *Reformacja w Polsce, organ towarzystwa do badania dziejów reformacji w Polsce*, під редакцією проф Кота, але, на жаль, — не знайшов собі твердої бази вийшовши першого року чотирма випусками, другого трьома, 1923 не вийшов зовсім, 1924 вийшов один випуск (№ 9—10 загального рахунку), 1925 теж один (№ 11—12), і більше досі не було

Видавництво джерел, розпочате перед війною євангелицькою організацією Литви під заголовком «*Monumenta reformationis Polonicae et Lituanicae — Zbiór pomników reformacji kościoła polskiego i litewskiego*» — широко закроено, аж у дванадцяти серіях (серія I — привілеї й надання, серії II—IX — акти синодів, серії X—XII — книги зборів Польщі й Литви), не встигло розвинутиись перед війною і з війною перервалось В рр 1911—5 вийшло чотири випуски з різних серій (один випуск привілеїв XVI в., один — з синодальними актами XVII в., виказ усіх синодів і провінціальних зібрань в кн Литовського і догматичні виклади, читані на віленських зібраннях 1559 р) Року 1925 євангелицький синод Литви приступив до передруку сих випусків і обіцяє продовження.

¹ Після повстання пруських міст проти лицарів та погрому лицарства в 1460-х рр пруські володіння було поділено Східна частина (з Королівцем) зосталась у володінні лицарів як васальне князівство, підвладне зверхності польського короля (т зв «Прусія княжа»). Західна перейшла під безпосередню владу короля («Прусія королівська») і була поділена на три воєводства Хелмінське (Кульмське), Мальборське (Марієнбурзьке) і Поморське (Померанське).

У сусідніх володіннях хрестоносного пруського братства тодішній великий магістр (гросмейстер) Альбрехт, зять польського короля Жигимонта (Сигізмунда) старого, за його згодою проголосив секуляризацію братства, став світським володарем (1525) і протектором лютеранства. За його прикладом пішли тутешні біскупи, і лютеранство стало тут загальною державною релігією. Більш того, Альбрехт приймає до себе лютеранських проповідників, котрих гонили по інших містах у Польщі, та за поміччю їх старається поширити лютеранство в польських землях. Для сього друкуються його коштом лютеранські книги на польській мові (вони були потрібні і полякам-мазурам Пруссії). В 1541 р. відкрито богословську лютеранську школу, а три роки пізніш лютеранський університет у Кенігсберзі,— що мав завданням ширити євангелицтво в східних землях— в Польщі, Литві і Русі, і справді здобув чимале значення в сім напрямі¹.

Але се були речі пізніші. Тим часом же кривава, безоглядна розправа короля над найбільш важною і упривілейованою міщанською громадою — бо такою була тоді Гданська,— зробила очевидно сильний вплив на дальший розвій міщанської реформації. Ні в Пруссії, ні тим менше в Польщі-Литві ми більш не бачимо проб розгорнути її в соціально-політичний рух. Дві визначні, з найсильнішим німецьким елементом громади — краківська і познанська можуть бути з сього боку характеристичними показниками. В Кракові в 1525—6 рр. звісно кільканадцять процесів різної дрібної публіки: ремісників, церковників, двох священиків у тім числі: їх обжалувано, що вони не додержують постів, відзиваються невірно про молитви за умерших, чистилище, сповідь, транссубстанцію. Обжаловані відрікались ересі, доводили свою правовірність, і діло звичайно обходилося без тяжких кар (трагічний епізод зайшов пізніше, при кінці 1530-х рр.: жінка радці Вайгля Катерина була обжалована, відрікалась ересі і була пущена на волю, але за кілька літ, 1539 р., її знов потягли до суду «за жидівство» — що вірила тільки в одного Бога і відкидала догмат про св. Трійцю; сим разом вона не схотіла відріктись ересі і була спалена — вісімдесятлітня жінка¹).

В Познані такі ж процеси, від початку 1520-х рр. Тягають книгарів за торг заграничними лютеранськими виданнями — так, як і в Кракові. В місцевій академії, фундованій біскупом Любранським, що вважалася філією Краківського

¹ Про се розвідка *Любовича* «Альбрехт, герцог прусский и реформация въ Польшѣ» (Журнал Мин. Нар. Пр. 1885, VIII), доволі поверхова щоправда, хоч і цинна деяким невиданим матеріалом.

університету, знаходяться люди, захоплені новими релігійними ідеями, і мають вплив на учнів, як Хр Гегендорф (1529—35). Від часу до часу лунає євангелицька проповідь і з церковної кафедри: між місцевими проповідниками бачимо, напр, Яна Секлюціана, що зробив потім собі ім'я як член кенігсберзького гуртка, автор польських протестантських публікацій Але місцева консисторія пильно стежила за сим, і тим євангелицьким проповідникам недовго вдавалось тут працювати, незважаючи на протекцію старости Л. Гурки,— приятеля Альбрехта і прихильника реформи

Ще слабше проявляло себе нововірство по інших містах. У наших, західноукраїнських центрах, де були великі німецькі колонії: у Львові й Перемишлі, ми досі навіть не маємо ніяких відомостей про нововірство, правда, дослідники мало йому уділяли уваги, але таки видно, що й не було нічого сильнішого й яскравішого.

Загалом ся перша, міщанська стадія реформації проходила тихо, без розголосу і значнішого впливу. Міщанство в Польщі взагалі не мало великого впливу, а тут іще сферою явища були якраз останки німецького міщанства, що в сім часі старались якшвидше приспособитись до польської культури, мови, побуту: тратили свою фізіономію, свою окремішність та доволі швидко польщилися¹. Польський уряд, хоч не жалувал едиктів проти ширення заграничних книг та лютерських ідей (1520—3), але видавав їх з метою охоронною — запобігаючи можливій біді; взагалі ж уважав польські землі і польську людність зовсім незачепленими ерессю — бо, мовляв, як і виявляється щось, то між німцями, елементом чужорідним і позбавленим значення². Вповні можливо, що з огляду на маловпливове і відокремлене становище міщан — німців, лютеранство з-поміж них не дуже то й переходило до тубільців. Та все ж таки переходило, і можна думати — без певного, хоч би й ідеологічного тільки впливу на так цікаву нам нову міщанську західноукраїнську верству, міщанська реформація 1520—30-х рр таки не зоставалась Тому дуже жалко, що досі майже нічого не зроблено для висвітлення реформаційних виявів серед тих міщанських — хоч би й німецьких колоній.

Вони поблідли і втратили інтерес для дослідників з огляду на пізнішу — галасливу, хоч і дуже ефемерну, не стільки

¹ В краківських шкільних граматках, призначених для міщанських синків, така характеристична фраза «Хто між нами буде більше вміти по польськи, той буде ліпший і більш буде люблений батьками» (*Szujski-Piekosiński Stary Krakow, Papée Polska*, с 341).

² Листування з курією короля і канцлера 1525 р — *Theiner Monumenta II 4 427, 441, 452, Tomiciana XI с 133, 157.*

ідеологічно, скільки політично цікаву шляхетську реформацію, що стала наростати з 1530-х рр., а виявила себе головню в 1540—1550—1560-х рр. На ній сконцентрувалась увага і старих істориків реформаційного руху XVI—XVII вв., і новіших дослідників, що старалися в'яснити секрет сього раптового вибування і такого ж раптового упадку та оцінити наслідки, які сей блискучий вибух дав політичному і культурному (власливо літературному) життю польської шляхетської верстви. Доволі інтенсивна наукова робота, пророблена в сім напрямі в останніх десятиліттях, таким чином пішла повз наше заінтересування у в'ясненні історії реформаційного руху в масах. Проте і в тих відомостях про сей рух, які тепер маємо, все-таки можна завважити дещо цікаве й цінне і для нашої теми.

Головне значення в зрості реформаційного руху в Польщі надається впливам школи на молоде шляхетське покоління. В місцевих школах в Краківському університеті та його познанській філії знаходились професори, перейняті новими ідеями, а ще більше значило, що в 1530-х рр. між шляхетською молоддю, під впливом зацікавлення сими ідеями, стало добрим тоном відвідування заграничних, німецьких університетів, де велася наука з новим підходом,— особливо Вітенберзького університету, головного огнища лютеранської науки. Для нас інтересно, що між сими вітенберзькими студентами 1530-х рр. було чимало людей з наших земель, поляків і спольщених русинів, що записують себе в матрикулі як *Poloni, Rutheni, ex Russia* — а між ними були й такі, що не розірвали зв'язків з українським життям.

Явище се стало настільки яскравим, що 1535 р. уряд видав дуже гострий наказ старостам, аби слідили за людьми, що виїздять за кордон на науку: слухачі протестантських університетів і всі їх помічники мали підпасти вигнанню з Польщі, конфіскації майна і под. Але ці накази обходились тим, що студенти показували себе безмаєтковими, а батьки їх оправдувались, що вони посилали синів на інші університети, а ті самовільно переходили до Вітенберга. Чисто релігійного інтересу до лютеранської доктрини в тім було мало, як взагалі в цілім сім шляхетським реформаційним русі: більше цікавості до нових течій в житті, взагалі до всього модного і голосного. Але в результаті ся молодь набиралася по тих заграничних містах не тільки модних фасонів, але й ширших, вільнодумних поглядів. Емансипувалася від старої тіснозорості, переймалася опозиційним духом проти ієрархії, магнатів, корони. Привчалася до сміливих, безоглядних методів політичної акції. Таким от характером і визначається